

OKO GRAFIJE ΔΙΑΔΩΡΑ ZA SR.-LAT. JADERA

MIROSLAV KRAVAR
Zadar

UDK: 801.313 Zadar
Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 15. X. 1993.

Sporna grafija *Διάδωρα* u odnosu na ime grada Zadra u poznatom djelu bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta, kao i u nekih kasnijih pisaca, bila je više puta predmet znanstvene pažnje (P. Skok, M. Suić i B. Gabričević), ali potpuna i zadovoljavajuća rješenja nema ni do danas.

Dosadašnje istraživanje omogućuje pretpostavku da je *Διάδωρα* isto što i lat. *Jadera*, ali od dva pitanja koja se pri tome javljaju: prvo, odakle *δι-* za lat. *i-* kao [j] i, drugo, odakle *ω* za *ε*, samo je na drugo pravilno odgovoreno, naime da u *ω* treba vidjeti nagnuto *ε* kao pisarsku pogrešku, što je veoma prihvatljivo; što se pak tiče prvoga pitanja, ono ostaje i dalje otvoreno.

U stvari, početno je *δι* tek vrsta digrama kojim se u kasnom grčkom jeziku običavalo bilježiti strano [j]. To isto vrijedi i za kasni latinski jezik s obzirom na tzv. konsonantsko *i*, tj. [j], glas ili fonem za koji sve do humanističkih vremena nije bilo stalna grafema.

Prema tome, *Διάδωρα* je upravo lat. *Jadera* kao *Jadera*, tj. osobita grafija latinskoga imena srednjovjekovnoga Zadra, a ne kakvo njegovo posebno ime ili varijanta kakva drugoga.

Od oslobođenja Zadra naovamo zabilježen je, kao što je i naravno, znatan porast interesa naših povijesnih znanosti za prošlost toga starodrevnog i nekada nadaleko čuvenog grada na istočnoj obali Jadrana. Tako je, uz ostalo, već više puta bilo govora i o povijesti i razvoju njegova imena. Nakon niza ranijih studija P. Skoka, u kojima se govori i o imenu Zadra,¹ javio se među prvima M. Suić s ovećom raspravom, u kojoj se pretresaju sva prethodna mišljenja, većinom i sporna, i daje iscrpan pregled literature pitanja popraćen odgovarajućim komentarom.² Tu su navedena i raspravljena i Skokova rješenja odnosno shvaćanja o različitim pojedinostima predmeta, tako da se

1 Usp. P. SKOK, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskoga jezika* III, Zagreb 1973, str. 640a i d., s. v. *Zadar*, gdje se glavni piščevi radovi navode i ukratko sažimlju, a daje se i ostala starija literatura, domaća i strana.

2 M. SUIĆ, O imenu Zadra, *Zadar* (zbornik), Zagreb 1964, str. 95 i d.

ovdje, u ovom prilogu ograničena sadržaja, neće trebati ni pozivati na njih osim mimogred.

Kao posebno valja usput spomenuti i dva domaća izrazito etimološka pokušaja, jedan J. Smodlake³ i drugi B. Ilakovca,⁴ iako se ovdje nećemo zadržavati na porijeklu i značenju imena našega grada, ostavljajući to za kakvu drugu priliku.⁵

Posljednji se, koliko znam, našim užim pitanjem pozabavio B. Gabričević,⁶ koji se, kao što se vidi iz naslova njegova rada, ograničio posebno na tumačenje grafije (τὰ) *Διάδωρα*, kojom se u djelu cara Konstantina VII. Porfirogeneta (913-959) bilježi ime Zadra, u ono vrijeme važnoga gradskog naselja u sastavu bizantske tzv. »dalmatinske teme«. ⁷ Ta će grafija, na kojoj su se, osim Gabričevića i prije njega, zadržali također Skok i Suić, biti predmet i ovoga priloga, koji ima za cilj da pokuša riješiti i ono što je u dosadašnjem istraživanju ostalo otvoreno ili, pogotovo, prevideno.⁸

Treba, prije svega, imati na umu da careva grafija *Διάδωρα*, bila iz njegova ili informatorova ili prepisivačkoga pera, odudara koliko od tada uobičajenoga grčkog oblika *Ίάδερα* (fon. [i'adera]), kako se pisao prema antičkom, vjerojatno ilirskom *Jader*, toliko i od latinskoga *Jadera* (fon. [ˈjadera]), kako se u sredini X. stoljeća morao, osobito službeno, izgovarati u dotičnom dijelu bizantske Romanije, makar i uz veća ili manja već romanska odstupanja,⁹ da se i ne govori o tome odakle u carevoj grafiji upadno ω mjesto uobičajenoga i jezično-povijesno općenito potvrđenoga ε.

- 3 J. SMODLAKA, Imena mesta i meštana na tlu Jugoslavije (=I Prilog Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku, 52), Split 1946, str. 65 i d.
- 4 B. ILAKOVAC, Po čemu je Zadar dobio ime? *Zadarska revija* 6 (1957), str. 257 i d.; v. također isti, Dva antikna zdenca u Zadru uz osvrt po čemu je Zadar dobio ime, *Radovi* Instituta JAZU u Zadru 4-5 (1959), str. 453 i d., napose 463 i d.
- 5 Usp. kao najmjerodavnije o tome A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier* I, Wien 1957, str. 159, s. v. *Jader*, i II, Wien 1959, str. 52, s. v. *Jader*.
- 6 B. GABRIČEVIĆ, Kako je nastao naziv Diadora, *Radovi* Filozofskoga fakulteta - Zadar 14-15 (1976), str. 135 i d.
- 7 *De administrando imperio*, c. 29, izd. Gy. Moravcsik i R. J. H. Jenkins, Washington 1967², str. 136 i d.
- 8 Kad se piše »oko« čega mjesto »o« čemu, onda se time, ako pravo razunijem, upućuje na odavna i obilno obrađivan predmet u kojem treba još samo - staviti točku na i; u tom se smislu piše i ovaj prilog.
- 9 Usp. o tome općenito Pauly-Wissowa, *RE* IX, 1, str. 555b i d. Što pišem, na francuski način, lat. *Jadera* pored *Jadera*, činim to iz metodičkih razloga; v. ovdje, bilj. 20.
Već ovdje je dobro imati na umu razliku između početnoga grčkoga vokalskog ι- i latinskoga konsonantskog i- (= [j]), koje je u vulgarnom jeziku već moralo biti na putu prema [d'], [dž] i [ž],

Ovdje nam se sama po sebi nameće sumnja: zašto bi učeni car, ili tko drugi, išao postupati na taj način?

Sporna grafija, kao što vidimo, implicira dva različita pitanja, na koja valja dati i dva posebna odgovora: jedno je pitanje odakle u njoj ono početno δt - za grčko *i*- kao [i] ili za latinsko *i*- kao [j], a drugo odakle u sredini ω mjesto ε , što onda u latinskom obliku zahtijeva još i prijenos akcenta s antepenultime na penultimu: Διάδωρα : *Diadōra*.

Skok je, u smislu svoga općeg nalaza da se car, prenoseći imena jadranskih naselja u grčko pismo, oslanja i na romanske i na slavenske predložke, smatrao da je i u ovom slučaju po srijedi isti postupak, tj. da početno δt - stoji prema dalmatsko-romanskom *z* u obliku **Zadra*, a ono ω u sredini da je refleks starohrvatskoga poluglasa u obliku **Zadъrъ*. U tom smislu i Suić izlaže Skokovo mišljenje ne ulazeći u njegovu kritiku.¹⁰ Tako se onda i ne vidi da se pod onim *z* krije s jedne strane u dalmatskom dentalna afrikata [dz], a s druge u hrvatskom nedovoljno određen dentalni glas, također [dz] ili samo [z].¹¹ Drukčije postupa Gabričević, koji se ni u jednome od dva pitanja ne slaže sa Skokom.¹² Navodeći krupan povijesno-kritički prigovor da se u danom slučaju ne radi o kakvu zabačenu i slabo poznatu naselju, kojega bi se ime onda moralo davati prema domaćem, i to što romanskom što slavenskom uzoru, nego o veoma dobro poznatu gradu u sastavu bizantskoga posjeda, on predlaže u oba slučaja vlastito rješenje. Njegov oštroumni domišljaj da bi ona zamjena vokalâ u srednjem slogu bila pisarska pogreška, tj. da je ω upravo nagnuto ε , može se bez daljega prihvatiti kao točno i, štaviše, konačno, to prije što se ista omaška nalazi tu i tamo i u pokojega drugog pisca, npr. sto godina kasnije u Kekaumena, koji istu stvar ponavlja u inače grčkoj grafiji našega imena - Ἰαδῶρα.¹³ Jer, ako bismo, ne pristajući

ali još ne [dz] i [z].

10 SUIĆ, *nav. dj.*, *passim*.

11 O mogućnosti analogna razvoja u starohrvatskome svjedoče primjeri romanskih posudenica, kao *Dzane* > *Zane* »Ivan«, *dzog* > *zog* »igra«, *žunta/dzunta* > *zunta* »privaga« i sl.

12 GABRIČEVIĆ, *nav. dj.*, str. 135 i d.

13 I nešto mlađi monah Gvido navodi lat. *Iadora*; v. za oboje Mayer, *nav. dj.* I, str. 159; u Kekaumena intrigira već latinski akcent.

uz Skokov poluglas, htjeli inzistirati na onome ω i smatrati ga znakom za određenu glasovnu vrijednost, teško bismo se mogli dovinuti razlogu zbog kojega bi se vokal [e], svojstven i grčkom i latinskom obliku imena, zamjenjivao vokalom [o:]. Prema tome, možemo uzeti kao dokazano da se u grafiji *Διάδωρα* ono ω ima čitati kao [e].

Što se pak tiče početnoga skupa $\delta\iota$ -, smatram da je ostao dosada neprotumačen. Jer, koliko je god Gabričevićev domišljaj u pitanju ω za ε prihvatljiv, toliko je njegovo mišljenje o početnom $\delta\iota$ - nevjerojatno, tako da ga i sam iznosi uz otvorenu ogradu, tj. da bi, tobože, bio po srijedi grčki veznik $\delta\acute{\epsilon}$ (običan u nabranjanju: $\mu\acute{\epsilon}\nu\dots\delta\grave{\epsilon}\dots\delta\acute{\epsilon}$ itd.), u danom slučaju pred vokalom elidiran: $\tau\grave{\alpha}\delta'$ *Ίάδερα*; odatle onda griješkom $\tau\grave{\alpha}$ *Διάδερα*, čemu bi analogija bila i u carevoj grafiji za Kotor - $\tau\grave{\alpha}$ *Δεκάτερα* iz $\tau\grave{\alpha}\delta\grave{\epsilon}$ *Κάτερα*.¹⁴ Ali tu je analogija od slabe koristi, jer se čini mnogo vjerojatnije, ako ne i sigurno, da je ono $\delta\varepsilon$ - u *Δεκάτερα* mletački prijedlog *de* u nazivu *Boche de Cataro*, prema dijalekatskom izgovoru koji ne poznaje konsonantske geminacije.¹⁵ Prema tome, problem početnoga $\delta\iota$ - za grč. ι ili lat. j može se smatrati i dalje širom otvoren.

Što se tiče Skoka, on u tome početnom $\delta\iota$ - nalazi, kako smo već napomenuli, dalmatsko-romansko, pa ujedno i hrvatsko \mathfrak{z} , iako se ne vidi s kakvom glasovnom vrijednošću. Zna se da je latinsko [j], pisano *i*, u početnom položaju pred vokalom, kao i unutrašnjem među vokalima, doživjelo u romanskom razvoju veoma brojne promjene, koje se *grosso modo* kreću od [dž] i [ž] preko [dz] do [z] i [x].¹⁶ Ako je za veljotsko-dalmatski druge polovice XIX. stoljeća utvrđena vrijednost [ž],¹⁷ to nam još ne govori dovoljno o izgovoru sredine X. stoljeća, koji je po svoj prilici bio drukčiji. O tome bi nam mogle svjedočiti i hrvatske posuđenice s romanskih područja različitih

14 MORAVCSIK-JENKINS, *nav. dj.*, str. 136.

15 Uz *Τετραγοῦριν* za Trogir car etimologizira: *ἀγγοῦριον* »krastavac«, tobože zato što je grad malen; v. Moravcsik-Jenkins, *nav. mj.*; ono će *τετρα-* < *τρα-* biti možda kao u *τράπεζα* »stol«. Veznik *τῆ*, na koji pomišlja Gabričević, pripada epskom jeziku, a u prozaika je nešto češći samo u Tukidida.

16 Usp. samo za talijanski kao najbliži G. ROHLFS, *Historische Grammatik der italienischen Sprache* I, Bern 1949, str. 264 i d. i 302 i d.; za šire romanski v. W. MEYER-LÜBKE, *Zur Geschichte von lat. \mathfrak{z} , \mathfrak{G} und \mathfrak{J} im Romanischen*, *Vox Romanica* 1 (1936), str. 1 i d., v. također LEUMANN-HOFMANN, *Lateinische Grammatik*, str. 108 i d.

17 Usp. M. G. BARTOLI, *Das Dalmatische* II, Wien 1906, str. 379, gdje se tako bilježi zvučna dentalna afrikata [dz], i 311, gdje se taj glas pojašnjuje tal. *orzo* »ječam«. Skok je, valjda iz tehničkih razloga, na onom \mathfrak{z} izostavio točku pa je ostalo samo \mathfrak{z} , što je druge zavelo u bludnju.

razdoblja.¹⁸ U svakom slučaju, ne čini se vjerojatno da je Zadar u carevo vrijeme bio u dalmatskome već **Zadra* (sa [dz] a još manje [z]). Jer, kad bi bilo tako, ne bi bilo nikakva razloga da se i u carevu tekstu ne bilježi grčkim ζ, ili, još bolje, τζ, kao što se bilježe i tolike druge tuđe riječi, među njima i imena.¹⁹

Nije, dakle, čudo što Skokova pretpostavka o početnom δ- kao dalmatskom z nenaznačene vrijednosti nije uvjerila ni Gabričevića, koji se onda opredijelio za grčko δέ u eliziji, što također ne uvjerava, a ne opravdava se ni dotičnim sintaktičkim kontekstima. Ali unatoč tome, na snazi ostaje njegovo opće stanovište o Zadru onoga vremena kao važnu i dobro poznatu gradu bizantske Dalmacije.

Stoga smatram da u našem pitanju treba ostati u latinskom krugu pojmova.

Car je, ili tko od prepisivača njegova teksta, u želji da nazove Zadar pravim imenom svoga vremena, posegao za njegovim latinskim oblikom kao službenim i općenito poznatim, tj. *Iadera* u smislu *Jadera*. U takvu je zvučanju to ime odudaralo od grčkoga oblika *Ίάδερα*, u kojem početno ι- čuva vokalsku vrijednost [i] ne prelazeći u tzv. konsonantsko i, tj. [j], kojega u književnom grečitetu dotičnoga vremena i nema. Štaviše, i u latinskome postoji samo kao glas odnosno fonem, ali takav za koji nema posebna grafema sve do u novi vijek.²⁰ Takav je glas, u biti zvučni palatalni frikativ, još i bizantskim Grcima morao zvučati osebujno, kao nešto tipično latinsko, »zapadnjačko«. Tko je taj glas htio zabilježiti grčki, trebalo je da posegne za skupom δι, kojim se bizantski pravopis tu i tamo i inače služio.²¹ Na taj je

18 Dovoljno bi bilo navesti niz varijanata našega imena *Ivan* s različitim početnim konsonantom: *Jan*, *Dan*, *Žan(e)/Žvan(e)*, *Dzan(e)*, *Zan(e)/Zvan(e)*; v. *Rječnik JAZU*, s. v., gdje nije sve na broju.

19 Npr. *Ζαχλοῦμοι*, *Ζέντινα*, *ζουπάνος* i dr. ili *Κοτζίλις*, *Βράτζα*, *Τζέντζηνα* i sl.; usp. i danas *Ζάρα* i *Τζάρα*.

Grcima je nerazlikovanje između [z] i [ž], kao i između [s] i [š], pa tako onda i između [ts] i [tš] te [dz] i [dž] prirodno.

20 Grafičku razliku između *i* i *j*, a također između *v* i *u*, utvrdio je konačno tek francuski humanist Petrus Ramus, *alias* Pierre de la Ramée, u XVI. st.

21 Grčko se δι za strano [j] uzimalo u kontaktima s različitim jezicima; npr. sr.-ind. *Jamuna* (st.-ind. *Yamuna*) grč. *Διαμουνα*, ili, obratno, grč. *διάμετρος* »promjer« sr.-ind. *Jamūtrah*; v. o tome Schwyzer, *Griechische Grammatik* I, str. 150 i d. Ta je stvar poznata i u vulgarno-latinskome, osobito u natpisima, npr. *codiugi* mjesto *coiugi* za *coniugi* ili *Diano* mjesto *Iano* i sl.; v. Leumann-Hofmann, *nav. dj.*, str. 110.

Jedan takav primjer imamo i iz samoga srednjovjekovnog Zadra - ime ugledne obitelji pisano *Madii*, a u stvari *Maii*, tj. *Maji*; usp. P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split 1937, str. 220 i d. Ime

onda način postupio i učeni car ili tko od njegovih prepisivača, tako da početno *δι-* u *Διάδωρα* nije ništa drugo nego vrsta digrama za latinsko *i* kao [j]. Prema tome, *Διάδωρα* je, ako ne grafički a ono bar grafematski, isto što i *Jadera*; zamjenu *ω* za *ε* treba, kako smo već rekli, oprostiti kao ljudsku omašku.

Naposljetku, i sam carev pokušaj etimologiziranja oko imena našega grada govori u navedenom smislu sam za se; to bi ime, prema njemu, potjecalo iz lat. *ἰάμ ἔρα*, tj. »već bijaše«, misli se: u vrijeme kad je osnovan Rim.²² Takav bi pokušaj etimologije imao smisla samo onda ako bi pisac imao pred očima lat. *Jadera*, u kojem se čuje ne samo [e] iz *era*, što ističe i Gabričević, nego i [j] iz *iam*, na što upućuje naš nalaz.

Da bi pak *Διάδωρα* bila pučka ili pseudoučena etimologija u smislu *ἰά δῶρα* »na dar«, kako je uzimao Skok podsjećajući na potonje Barakovićevo »Slovenu za dar«, slabo je vjerojatno već i zbog prijedloga *διά*, koji je u finalnom značenju sasvim rijedak.

Prema tome, sve govori u istom smislu: grafija *Διάδωρα* isto je što i *Jadera*. A je li careva ili koga od njegovih prepisivača, to nam - rekao bih - nije suđeno znati.

Ostaje da se odgovori na još jedno pitanje, o kojem do danas, koliko znam, u vezi s našim predmetom nije bilo govora: zašto je u našega pisca ime *Zadra* *plurale tantum*, i to srednjega roda: *τὰ Διάδωρα*, kad su i grčko *Ἰάδερα* i latinsko *Iadera/Jadera* svagda *singularia* ženskoga? Sva je prilika da je tu na djelu naknadna morfološka analogija prema nekim drugim imenima gradova, kao *τὰ Ἄβδηρα*, *τὰ Κύθηρα*, *τὰ Μέγαρα*, *τὰ Στάγυρα* pa *τὰ Λεῦκτρα*, *τὰ Δίδυμα* i dr., dakle sve *neutra pluralia*, ali od kojih neka mogu biti i *feminina singularia*, npr. *ἡ Μεγάραι* i *ἡ Διδύμη*. U tom se kategorijskom krugu mogla i kasna *Ἰάδωρα* pokolebati u rodu i broju.

Maius potvrđeno je obilno natpisno i kao *praenomen* i kao *cognomen*; v. Pauly-Wissowa, *RE* XIV, 1, str. 614 a i d. Stoga bi i u povijesti Zadra, pa i u nazivima njegovih ulica, valjalo govoriti o »Majevcima«, a ne »Madijevcima«.

22 MORAVCSIK-JENKINS, *nav. nj.*

Sve u svemu, naziv *Διάδωρα* za grad Zadar u sredini X. st., kako se čita u poznatom djelu bizantskoga cara Konstantina VII. Porfirogeneta, nije nikakvo osobito ime našega grada ili varijanta kakva drugoga imena, već posebna grafija kao rezultat grafičkih mogućnosti bizantsko-grčkoga pravopisa u bilježenju grčkim pismom srednjolatnskoga naziva *Iadera* u smislu *Jadera* uz naknadnu omašku ω za ε u unutrašnjem slogu. Takav je način pisanja išao za tim da zvuči kao izvoran i nov, usto i trosložan, za razliku od domaćega i staroga grčkog, usto i četverosložnoga *Ίάδερα*. Tomu je dokaz i činjenica što je skup $\delta\iota$ za strano, dakle i latinsko [j] bio u dotično vrijeme u srednjogrčkom pravopisu već otprilike koliko-toliko u praksi. Štaviše, analognih primjera ima u srednjem vijeku i u latinskoj pismenosti, gdje će se na pojavu grafema *j* čekati sve do humanizma, kako bi se za *i* uvela razlika između [i] i [j], koja se, uzgred rečeno, ne provodi dosljedno ni dan-danas. U danom slučaju vještina je bila u tome da se osjeti glasovna razlika između grčkoga ι kao [i] i latinskoga *i* kao [j] i da se ta razlika predoči pismeno. Uostalom, takva se razlika čula od davnine u dvjema crkvama, istočnoj i zapadnoj, u biblijskim imenima kao *Ἰησοῦς* : *Jesus*, *Ἰακώβος* : *Jacobus*, *Ἰούδας* : *Iudas* i dr. Čak i danas od dva tipa novogrčkoga jezika katarevusa ne poznaje [j]; ono je izrazito dimotičko.

No zvučni i bizarni naziv *Διάδωρα* kao tipični simbol bizantskih peripetija grada Zadra preživljuje i učenoga bizantskog cara i zamršeni bizantski pravopis. U tom ga je duhu u svoje vrijeme uvela u znanstveni promet najprije talijanska škola, a za njom ga prihvatila i naša. Da se pri tome radi o grafičkom prividu, na to malo tko i pomišlja.

Na svaki način, ovdje smo uz nešto širi osvrt na kasne grčko-latinske jezične odnose, napose s obzirom na pojedinosti njihova pravopisa, nego što se običavalo u dosadašnjem istraživanju našega predmeta, ostali na razini dvaju znatnih, za ono vrijeme svjetskih jezika, grčkog i latinskog, ne posežući, kad je riječ o bizantskim etapama Zadra, za podacima iz tada pučkih idioma, dalmatsko-romanskog i starohrvatskog. Takvi nam podaci, inače neophodni u pitanjima manjih i manje važnih naselja, ne bi u našem slučaju bili od velike pomoći. U tom smo smislu ovdje, u vezi s našim predmetom, i sa svoje strane uputili na potrebu razlučivanja između važnijega i manje važnoga u sferi toponomastičkih razmatranja.

*Miroslav Kravar: ABOUT THE WRITING ΔΙΑΔΟΧΑ
FOR MID. LAT. JADERA*

S u m m a r y

The contested writing *Διάδοχα* in reference to the name of the city of Zadar in the well-known work of the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenetos, as well as in some later authors, has repeatedly been object of scholarly attention (P. Skok, M. Suić and B. Gabričević), yet a complete and satisfactory solution is wanting until today.

The previous research makes possible the assumption that *Διάδοχα* is the same as Lat. *Jadera*, but of the two questions which arise thereby: first, whence *δι-* for Lat. *i-* as [j] and, second, whence *ω* for *ε*, only the second one has been suitably answered, namely that in *ω* is to be seen a laid down *ε* as a slip of pen, what is very acceptable; as to the first question, however, it remains hitherto open.

In fact, the initial *δι* is but a sort of digraph by which in late Greek the foreign [j] used to be noted. The same is true of late Latin as regards the so-called consonantal *i*, i.e. [j], a sound or phoneme for which until humanistic times there had been no fixed grapheme.

Accordingly, *Διάδοχα* is just Lat. *Jadera* as *Jadera*, i. e. a peculiar writing of the Latin name of the medieval Zadar, and no special name of its or variant of another one.